

УДК 821.161.2–3 (Лепкий Б.)

Марина Богданова

СПЕЦИФІКА МОДЕЛЮВАННЯ ОБРАЗУ ГОЛОВНОГО ГЕРОЯ ВАЛЕНТІЯ БОСАКОВСЬКОГО В ІСТОРИЧНІЙ ПОВІСТІ БОГДАНА ЛЕПКОГО «КРУТІЖ»

Особливе місце у творчому доробку Богдана Лепкого посідає цикл історичних повістей про гетьмана України Івана Мазепу. У статті проаналізовано специфіку зображення історичних подій у повісті «Крутіж» і художнього перетину правдивих фактів із авторським домислом, а також досліджено сюжет твору та особливості моделювання образу головного героя Валентія Босаковського, що походив із польської шляхти. Події твору «Крутіж» розгортаються за часів гетьманування Юрія Хмельницького, але реальні історичні особи не вилетіли в художню канву тексту. Головний герой є вигаданою особою, що дає можливість віднести повість «Крутіж» до історико-художнього типу творів.

Ключові слова: історична проза, історична повість, образ, вимисел, домисел, художньо-історичні, історико-художні, історичні художньо-документальні твори.

Українська історична проза Богдана Лепкого присвячена добі Козаччини. Особливе місце у творчому доробку письменника посідає цикл історичних повістей про гетьмана України Івана Мазепу: трилогія «Мазепа» («Мотря – том I, II; «Не вбивай»; «Батурич»), «Полтава» (том I – «Над Десною»; том II – «Бої»); «Мазепа» («З-під Полтави до Бендер»). Трагічні сторінки доби Руїни відображено в повісті «Сотниківна» і в останній повісті, що побачила світ за життя митця, – «Крутіж», яка вийшла в Києві (1941).

Не одне покоління науковців досліджувало історію та поетику історичної прози, зокрема Л. Александрова, С. Андрусів, Є. Баран, А. Гуляк, І. Денисюк, В. Дончик, М. Ільницький, Ф. Кейда, Г. Павленко, М. Сиротюк, В. Чумак та ін. Значно розширили дослідницьке коло системного аналізу історичної прози на початку ХХІ століття науковці Т. Блєдних, К. Ганюкова, Н. Горбач, С. Дзюрман, В. Ніколаєнко, В. Поліщук, О. Проценко, Л. Ромащенко та ін. Еволюцію історичної повісті в українській літературі ХІХ – початку ХХ ст. висвітлено в дисертації К. Ганюкової, а

жанрово-стильові особливості української історичної повісті 20–30-х років ХХ ст. дослідив В. Радживін. Історичній романістиці Богдана Лепкого присвячені праці Б. Волонюка, Р. Горака, М. Савицького, Н. Білик, Т. Литвиненко, Б. Мельничука, В. Радживіна, Ф. Погребенника та ін.

Найчастіше об'єктом досліджень ставала пенталогія Богдана Лепкого «Мазепа», адже вона є першим у західноукраїнській історичній белетристиці багатотомним виданням, у якому автор намагався реабілітувати спалюєного істориками й літераторами гетьмана Івана Мазепу. Грунтовного літературознавчого аналізу потребують також інші твори письменника, зокрема історичні повісті «Сотниківна», «Крутіж», яким присвячено значно менше рецензій, оглядів, колективних праць і монографій.

Метою нашої статті є аналіз зображених історичних подій у повісті «Крутіж» і художнього перетину правдивих фактів з авторським домислом, а також дослідження сюжету твору та особливостей моделювання образу головного героя Валентія Босаковського.

Письменник, звертаючись до теми Руїни, укотре порушує питання втрати єдності українського народу. Символічною щодо цього є назва твору «Крутіж», що означає «водоворот, омут» [3, с. 469]. За тлумачним словником, це те саме, що і вир, тобто «місце у річці, морі і таке інше з круговим рухом води, що утворюється внаслідок дії протилежних течій» [3, с. 107]. У такому разі назва заявляє про основні теми та проблеми твору, а разом із тим указує на неоднозначні історико-соціальні проблеми, які порушує та осмислює автор. Заявлена тема крутежу, історичного та соціального вирію розширюється за рахунок розгортання сюжету, а головне – набуває символічного значення.

Ураховуючи класифікацію історичних творів на «художньо-історичні», «історико-художні» та

історичні художньо-документальні, запропоновану Євгеном Бараном [2], повість Богдана Лепкого «Крутїж» належить до «історико-художнього» типу творів, хоч зображувані події і стосуються реальних історичних осіб доби гетьманування Юрія Хмельницького та Івана Виговського, але вони не є героями твору. Історичні факти та особи подаються в авторській інтерпретації крізь призму письменницьких ідей, переконань. Тим пояснюється авторське переплетіння історичної правди, що постає з діалогів, монологів героїв та художньої правди, якої припускається автор, тим самим історичну правду трансформує в художню. Богдан Лепкий на перший план висуває загальні проблеми роз'єднаності українського народу та неспроможності козацької старшини об'єднатися заради загальних інтересів держави. Роз'єднаність на той час була на всіх соціальних рівнях верств суспільства: боротьба гетьманства, простого населення та козацтва, старшин і простого козацтва. У творі оцінку діяльності подій роблять самі герої. Так, під час перебування в шинку козаків, що є зав'язкою твору, автор відповідну увагу надає палкому діалогу, полілогу козаків. Треба зазначити, що персонажі не належать до тих, хто вирішує долі держави та впливає на політичні процеси. Приїхавши від гетьмана, козак Журба розповідає про події, що «сталися від несподіваної смерті покійного Богдана Хмельницького» [6, с. 229]. Богдан Лепкий навмисно не називає прізвищ, тим самим намагається узагальнити зображувану історичну ситуацію, адже в той час Україна політично шукала порятунку, метаючись на всі боки між Польщею та Росією. Автор порушує проблему боротьби за булаву, коли запорозькі козаки підтримали кандидатуру Юрія Хмельницького. Почалася справжня руйнація України.

Головний герой твору Валентій Босий-Босаковський, прізвище якого точно відбиває його становище, протилежне його шляхетському походженню. Його політичні переконання на боці Виговського і тих козаків, хто дбав про розвиток та незалежність України будь-якою ціною, навіть союзом із Польщею та Туреччиною. Про це свідчить не тільки його поведінка, а й думки, що передає автор: «Босаковський вийшов від шинкарки сумний, як осіння ніч» [6, с. 237].

Спочатку головний герой постає перед читачем як бовтун та дурень: «Сотенні товариші любили його, збіднілого шляхтича, за жарти, побрехеньки й вигадки всілякі, до правди не подібні» [6, с. 238]. Автор наголошує на неосвіченості та недалекоглядності українського простого козацтва, адже «скільки намагався Босаковський промовити їм до серця, сміялися або зчиняли бешкет» [6, с. 238]. Розумна, досвідчена, шляхетна людина криється за таким собі дурником. Про агресивність козацтва до шляхти свідчить монолог

Валентія: «Який народ! Тут тільки божевільним будь або дурного вдавай, а розум показувать не смій, бо вб'ють. Маєш бути такий дурний, як усі. Це їх рівність» [6, с. 238]. Валентій Босаковський не належить до тих козаків, які намагалися більше добра привласнити, у змалюванні персонажа велике значення відіграє одяг, наприклад, каптан «ледеве купи тримався»: «Порубаний був і позшиваний від гори до долини» [6, с. 247]. Його порядність, чистоту помислів підтверджують учинки. Так, перебуваючи біля Богдана Хмельницького, «другий на його місці пригадав про свої заслуги, а він про себе навіть словечком ніколи не писнув» [6, с. 242]. Про його винятковість говорять і портретні характеристики на початку твору, де автор зазначає, що «ціла його поява була настільки дивна і незвичайна, що хто його вперше побачив, то не знав, чи боятися того чоловіка, чи сміятися з нього» [6, с. 223]. Сміх викликали високий зріст, «закарлючений довгий ніс», «вус, як у сома» і головне – неоднаковий колір очей: «одне пивне, а друге зеленкувате» [6, с. 223], що цілком відповідають характерові головного героя, адже карі та зелені очі найчастіше бувають у холериків. Також існує думка, що кароокі люди замкнуті в собі, а зеленоокі – стабільні, рішучі, зосереджені й терплячі.

Подальший розвиток дії становить знайомство головного героя з Борисом, що шукав свою кохану Марусю Богатківну, яка пропала під час виконання доручення «старої гетьманихи» (дружини Виговського). Вирішальною в розвитку дії є звістка про втечу гетьмана Івана Виговського. Зав'язкою сюжету є рішення Валентія Босаковського разом із Борисом вирушити в дорогу спочатку до Білгорода та Білої Церкви, а звідти – до Сміли й Чигирина. Надалі саме мотив шляху визначає рух сюжету, є характерним авторським прийомом, який надає можливість ширше описати проблеми суспільства, узагальнити їх, розкрити характер головного героя, його внутрішню індивідуальність, зрештою, мотив дороги є концептом руху всієї України. І якщо мотивацією подорожі для Бориса є особистісні чинники – визволення коханої, то для Валентія – патріотичні, оскільки своєю місією він бачив урятування України.

У другій частині твору автор із різних часопросторових позицій творить образ головного героя. Так, завдяки ретроспекції постає бідне дитинство Валентія Босаковського в шляхетському маєтку. У родині Валька, що по материній лінії походила з «сенаторського коліна», було одинадцять дітей, із них чотири хлопці, Валько був найстаршим. Скрута змусила піти з батьківського дому спочатку до одного вельможі. Палкий норов, лиха вдача призводить до того, що він покидає маєток. Подальший розвиток дії відбувається через різноманітні ситуації.

Так, першою зупинкою подорожі став хутір, де мешкав Улас із родиною – сімома синами, що повернулися «порубані та постріляні з-під Конотопу» [6, с. 253], невісткою, дружиною, челяддю. Характер Валентія розкривається під час зустрічі з харцизами. Він інтуїтивно відчув небезпеку, підозріло звернув увагу на перодягненого в монахиню ворога; Босаковський уважний і небайдужий. У бою поводить себе, «мов тигр»; маючи військовий досвід, організацію оборони бере на себе. Валентій відважний та рішучий, він їде визволити полонянок від харцизів, отримує тяжке поранення, але незважаючи на рани, відчуття щастя переповнювало головного героя. Серед знатних українських жінок, за звільнення яких харцизи намагалися одержати значний викуп, була Олена-Степанида Нечаєва, молодша дочка Богдана Хмельницького. Трансформуючи реальні історичні факти, уміло вплітаючи в художню тканину твору історичну особу, автор акцентує увагу на трагізмі ситуації, показуючи беззахисність відомої історичної особи, що колись належала до верхівки влади. При зустрічі з Оленою автор наділяє Босаковського новими, не властивими досі романтичними рисами; його закоханість та давнє приязне ставлення видають учинки, що супроводжувалися розсіяністю. Героя вперше турбує вигляд – одяг, зачіска. Для Олени Нечаєвої, що опинилася «у хуторі незнайомих людей, без челяді, без грошей, тільки в тім, що на собі має» [6, с. 288], Валентій є лицарем, рятівником, їй не йшло на віру, що «доля опікуна післала, єдину людину, що вона знала з давніх кращих часів» [6, с. 288]. Завдяки часовим екскурсам Олени в минуле ми дізнаємося про перебування «смішного Валька» на Січі. Маленькою Олена боялася і його вусів, і оселедця, і шаблі, і неординарної краси очей... І треба було чимало часу, «заки зважилася потягнути його за ті вусиська і сказати: – Який смішний Валько!» [6, с. 289]. Босаковський грався з дівчиною, «за кожним разом щось нове вигадував, а батько після походів все про нові його подвиги розказував». Тільки звикнути Олена не могла до його аристокритизму, він наче рицар: дякував, встаючи зі столу, руки жінкам цілував [6, с. 289].

Не знімає Босаковський маски і на Січі: «Хоч рубака першої міри, сміливий, як чортяка, хитрий, як Одисей, а сильний, як Голіят, не те полку, а навіть сотні не дістав» [6, с. 317], оскільки все з насмішками про нього говорили, «хоч яке лицарське діло зробив» [6, с. 317]. Єдиною втіхою для Валентія була Олена-Степанида. І цілком не випадково, що він їде з двору після одруження дочок Богдана Хмельницького: «Тоді й «смішний Валько» також із Суботова пішов» [6, с. 317]. Богдан Лепкий зосереджує увагу на психологічному конфлікті, зазначаючи, що з новою раною пішов Валентій: «Але

тим разом не на тілі, а на душі. Сміхом її гоїв» [6, с. 318]. Зображуючи портретні та поведінкові характеристики Олени Нечаєвої, автор порівнює її з античними богинями та Християнською Мадонною. Від матері успадкувавши тиху вдачу, була доброю та м'якосердою, усім допомагала: «Кому і коли тільки щось доброго могла зробити, робила, але, борони Боже, щоб дякувати їй за це» [6, с. 280]. Богдан Лепкий узагальнює образ Олени Нечаєвої, підносячи його традиційно до багатостраждального образу України, оскільки «за всіх терпіла, всі болі в своє добряче серце брала» [6, с. 280]. Кохання до Олени є чимось надзвичайним і божественним, саме воно надалі дає Валентію Босаковському міцне душевне оперття. Допомога Олені-Степаниді Нечай у поверненні до чоловіка, а також пошук Марусі Богатківни слугують мотивуючими чинниками подальшої подорожі.

Якщо Валентій Босаковський сповідує гуманістичні цінності, то антигуманними рисами наділяє автор польського пана Фалдовського. Цілісний образ Фалдовського розкрито через учинки та завдяки часовим екскурсам у минуле його дворецького, слуги Луки, Палажки та ін. Символічного значення набувають лови – це, по-перше, призначення замку, куди приїздили запрошені паном, а по-друге, спосіб життя самого Фалдовського. У мисливському замку, «острові розкоші», як називав його Фалдовський, захована Маруся Богатківна, наречена Бориса. Дворецький, що служив ще за часів старого пана, згадує: «На яку жінку або дівчину оком кинув, та вже пропала» [6, с. 350]. Маруся Богатківна «стає жертвою свята», свого часу така доля спіткала наймичку Палажку.

Фалдовський – сильний, кремезний, у вчинках кровопивець. Він є уособленням справжнього демона, нечистої сили, що споріднює його з образом Маркури Пупаня, майстерно відтвореним Тодосем Осьмачкою в повісті «Старший боярин». Бойова сутичка Валентія Босаковського з Фалдовським, коли відбувається зіткнення різних поглядів, життєвих позицій, інтересів, є кульмінацією твору. Фортуна вперше відвернулася від Фальбовського. Найвища точка емоційного піднесення досягається автором наприкінці твору під час звернення головного героя з молитвою до сонця, що споріднює повість Богдана Лепкого з кращими зразками агіографічної та ораторсько-проповідницької прози давньої української літератури. Пейзаж, поданий автором через сприйняття героя, характеризує його психологічний стан, який передано за допомогою тропів: «густа, біла, як молоко, мряка», лісок «бовванів», як «осіння, чорна хмара». Про віру Богдана Лепкого в перемогу добра над злом говорить зміна пейзажу: «на горбі, за ліском», небо поступово змінюється з «сірого, фіолетового» до «зеленаво-синього» і нагадує

морську воду. Незважаючи на криваву смугу, що палахкотіла, розширювалася, усе ж таки почало сходити сонце. Босаковський промовляє молитву за український народ та Україну і, промовляючи, змінюється сам: «Обличчя його прояснювалося й кращало. Він перероджувався і не той ставав, що був... Немов личина, яку довго носив, нараз зіснулася з нього й лежала на землі, під ногами». Очі Босаковського «горіли палким внутрішнім огнем, а його високий лоб променів загравою сходячого сонця» [6, с. 357]. Символічною є розв'язка твору, де головний герой звертається до сонця, як до Бога. Коли в Україні панувала зневіра і відбувалася руйнація християнських цінностей, залишалася в людей тільки віра. Звернення до сонця започатковане ще з часів язичництва. У міфології сонце – це символ зрячості, схід сонця – пробудження від темряви, ночі, що є своєрідними синонімами зла, неправди: «Сонце сходить там, де починається життя, а тому люди моляться на схід» [4, с. 497]. Із першими променями сонця, за повір'ям, щезають злі духи. Промовляючи молитву за Україну, Босаковський вірить у перемогу справедливості, милосердя.

Існує думка, що великий вплив на Богдана Лепкого мали ідеї історика В'ячеслава Липинського про навернення спольщеної шляхти до рідної нації: з ним Богдан Лепкий познайомився в Кракові (1907 рік). За твердженням Романа Горак, «сам Липинський був втіленням того, що проповідував» [5]. У своїх працях «Наше становище на Русі-Україні», «Шляхта на Україні», «З минулого України» він уперше в польській історіографії дав позитивну оцінку діяльності Богдана Хмельницького. Варто зазначити, що політичні погляди Липинського суголосні з історіософською концепцією самого Богдана Лепкого, що майстерно передана через думки, монологи Валентія Босаковського. Його прототипом міг бути Липинський, адже, як і В'ячеслав Липинський, Валентій походив із польської аристократії, у молоді роки став українцем, але ментально й культурно залишився поляком. Оригінальність ідеї, що наскрізною лінією проходить через увесь твір, є піднесення концептів «еліта» і «держава» та протиставлення їм ідеологічного концепту «народ». І якщо українські мислителі початку ХХ століття у своїх поглядах головну роль відводили «волі», яку часто розуміли як «сваволю», то В. Липинський віддає перевагу «дисципліні». У творі концепції гуманізму, переваги закону і порядку, дотримання єдності під керівництвом обраних, досвідчених гетьманів утілює головний герой Босаковський, який неодноразово «крізь сльози, крізь гіркий плач» звинувачує простих козаків у байдужості: «Буйний та бійкий ви народ, нема що казати! А чи буде Україна, чи ні – нехай журиться Бара-

баш і Цицюра. Якось воно буде!.. поріжуть ваш край, розпанахають, пошматують, або вам що?.. Якось воно буде! А далі як заклик промовляє: «...схаменіться, поки ще час!» [6, с. 233]. Патріотичними мотивами пройняті роздуми Валенсія: «– Двір якийсь палять... Ріжуться і мордують, чорти б їх різали в пеклі та мордували. Це вони так Україну будують...» [6, с. 238]. Критики в образі Босаковського побачили «український варіант знаменитого Дон-Кіхота» (М. Ільницький) або «запізнілий образ українського Дон Кіхота» (Р. Горак).

Отже, на нашу думку, Богдан Лепкий пропонує власну інтерпретацію образу Дон Кіхота, яка суголосна поглядам німецького естета, філософа і белетриста Ф. Бутервека, німецького романтика А. Шлегеля, французького історика Сисмонді, які в славнозвісному лицарі вбачали передусім «героя-ентузіаста», друга людства. Валентій Босаковський, як і Дон Кіхот, – символи віри людини в добро, прагнення до краси, перемоги ідеалізму над практицизмом.

Література

1. Апанович О. Наступник Богдана Хмельницького – Іван Виговський [Електронний ресурс] / О. Апанович; Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. – К. : Либідь, 1993. – 288 с. – Режим доступу : <http://exlibris.org.ua/apanowicz/wyhowski.html>. – Назва з екрана, 20.10.2013.
2. Баран Є. Українська історична проза другої половини ХІХ – початку ХХ ст. і Орест Левицький / Євген Баран. – Львів : Логос, 1998. – 144 с.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / укл. і гол. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2004. – 1440 с.
4. Войтович В. Українська міфологія / Валерій Войтович. – К. : Либідь, 2002. – 664 с.
5. Горак Р. Трагедія Богдана Лепкого / Роман Горак // Дзвін. – 1990. – № 10. – С. 71–86.
6. Лепкий Б. Крутіж. Історична повість : [літературно-художнє видання] / Б. Лепкий // Вибрані твори у 2 т. / Б. Лепкий. – Тернопіль : «Збруч», 2006. – Т. 2. – С. 223–359.

Marina Bogdanova

SPECIFIC FEATURES OF MODELING OF THE MAIN CHARACTER VALENTINE BOSAKOVSKY IN THE HISTORICAL NOVEL «WHIRLPOOL» BY BOGDAN LEPSKY

The series of historical novels were devoted to the Ukrainian hetman Ivan Mazepa and takes a special place in Bogdan Lepsky's creative work. The peculiarities of historical events and their description as well as specific features of historic truth with the author's perspective in the story «Whirlpool» have been analyzed. The plot of the story and the characteristic features of the protagonist's image called Valentine Bosakovsky, who comes from Polish nobility, have been also researched. The set of events in «Whirlpool» took place during Yuri Khmelnytsky time but real historical people have not been involved in the plot of the story.

The main character is an imaginative person that allows us to consider the story Whirlpool» to be the historical fiction type of works.

Keywords: *historical prose, historical novel, image, imagination, perspective, historical fiction, historical documentary fiction.*

Марина Богданова

**СПЕЦИФИКА МОДЕЛИРОВАНИЯ ОБРАЗА
ГЛАВНОГО ГЕРОЯ ВАЛЕНТИЯ БОСАКОВСКОГО
В ИСТОРИЧЕСКОЙ ПОВЕСТИ БОГДАНА
ЛЕПКОГО «ВОДОВОРОТ»**

Среди украинской исторической прозы Богдана Лепкого чаще всего предметом исследования становился цикл произведений, которые посвящены деятельности украинского гетмана Ивана Мазепы. В

данной статье проанализирована специфика изображения исторической правды и авторского вымысла, исследован сюжет произведения, особенности моделирования образа главного героя Валентия Босако-Босаковско-го, который был выходцем с польской шляхты, принадлежал к знатному роду, во время войны под предводительством Богдана Хмельницкого перешел на сторону гетмана. Характерно, что, несмотря на наличие реальных исторических фактов, главным героем является вымышленный образ, что дает право относить произведение к историко-художественному типу.

Ключевые слова: *историческая проза, историческая повесть, образ, вымысел, домысел, художественно-исторические, историко-художественные, исторические художественно-документальные произведения.*

Надійшла до редакції 25.10.2013 р.